

AKIL İLKELERİNİN EPİSTEMOLOJİSİ**Doç. Dr. Gülümser DURHAN**

Muş Alparslan Üniversitesi

g.durhan@alparslan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9639-9620

Öz

Klasik mantık, akıl ilkeleri üzerine sistematize edilen iki değerli bir sistemdir. Mantık ilkeleri veya zihnin prensipleri olarak da adlandırılan akıl ilkeleri, mantığın kavram, önerme, akıl yürütme konularının işlevselliği için olmazsa olmaz, vazgeçilmez koşullardandır. Kavram oluşturmak, oluşturulan kavramlar arasında ilişkiler kurabilmek, yani esasında düşünmek, akıl ilkeleri ile olanaklıdır. Dolayısıyla kavram oluşturabilmek için bu kadar önemli olan bu ilkeler, önerme ve önermeler arası ilişkilerin kurulmasında da gerekli olmaktadır. Zira kavramlar önermeleri, önermeler ise akıl yürütmeleri teşkil etmektedir.

Bu bağlamda "gül beyazdır" gibi bir önerme kurabilmek için, öncelikle "gül" ve "beyaz" kavramlarını tanımak ve bilmek gereklidir ki daha sonra bu kavramlar arasında ilişki kurarak "gül beyazdır" gibi bir önerme ortaya koyulabilsin. Sonrasında da bu elde edilen önermeler arasında ilişki kurmak suretiyle de akıl yürütmeler gerçekleştirilebilsin. İşte bu çerçevede akıl yürütme, bir yargı ortaya koymakla birlikte ola gelmektedir. Yargı ortaya koymak ise, iki kavram arasında bağ kurmaktır. Bu durumda akıl yürütme, bilinenlerden bilinmeyene ulaşma çabasıdır. Bu şekliyle mantık, akıl yürütmenin kurallarını ortaya koyma amacı güden biçimsel bir yöntemdir. Doğru ve tutarlı bir akıl yürütme ya da mantıklı bir şekilde düşünme aklın yasalarını temele koyarak gerçekleştirilen bir zihin faaliyetidir. Bu kurallar, akıl yürütmenin geçerliliğini denetleyen bilgi mekanizmalarıdır.

Bu cihetle her türlü bilgi faaliyetinin, akıl ilkeleri ve mantıksal düşünme formlarına dayandığını da göz önünde bulundurmak suretiyle çalışmamızın ana gayesi, onlara yöneltilen eleştirileri de göz önünde bulundurarak, epistemolojik olarak mantık ilkelerinin yorumunun ve bilgi değerinin serimlenmesidir.

Anahtar Kelimeler: *Mantık, bilgi, akıl ilkeleri, kavram, önerme*

EPİSTEMOLOGY OF LAWS OF MİND**Abstract**

Classical logic is a bivalent system systematized on the laws of mind. The laws of mind, also called the laws of logic or the principles of the mind are essential and indispensable conditions for the functionality of the concepts, propositions and reasoning of logic. Creating concepts, establishing relationships between concepts, that is, thinking in essence, is possible with the

laws of mind. Therefore, these laws, which are so important for creating a concept, are also necessary in establishing relations between propositions and propositions. Because concepts constitute propositions, and propositions constitute reasoning.

In this context, in order to establish a proposition such as "the rose is white", it is necessary to recognize and know the concepts of "rose" and "white" first, so that a proposition such as "rose is white" can be put forward by establishing a relationship between these concepts. Then, reasoning can be carried out by establishing a relationship between these obtained propositions. In this context, reasoning comes along with putting forward a judgment. To put forward a judgment is to establish a connection between two concepts. In this case, reasoning is an effort to reach the unknown from the known. As such, logic is a formal method that seeks to reveal the rules of reasoning. Correct and consistent reasoning or thinking logically is an activity of the mind based on the laws of the mind. These rules are information mechanisms that control the validity of reasoning.

In this respect, taking into account that all kinds of knowledge activities are based on the principles of reason and logical thinking forms, the main purpose of our study is to reveal the epistemological interpretation of the principles of logic and the value of knowledge, taking into account the criticisms directed at them.

Key Words: *Logic, knowledge, laws of mind, concept, proposition*

GİRİŞ

Aristoteles (MÖ 384-322) insanı bir akıl varlığı olarak tanımlamaktadır. Ona göre insanı diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan yeti akıldır. Bu gücü nedeniyle akıl, epistemolojik olarak bir değerdir. Zira insanın bilgiye ulaşması ve dolayısıyla bir sanat uğraşısı, bilim yapması, doğru eylemde bulunması vs. akıl ile olanaklıdır. Tüm bunları yapabilme becerisine yön veren ise, temeli akla dayanan ya da başlangıç noktası akıl olan mantık gücüdür.

Aristoteles'in kurucusu olduğu ve temelini akıl ilkelerinin oluşturduğu mantık sanatı, insana has düşünme faaliyetini irdeleyen ve formel olarak ortaya koymaya çalışan bir disiplindir. Mantık, düşünme edimi ile ilgili akılsal hareketleri yargısal bir bakış açısıyla analiz etmektedir. Burada amaç, bilgiye ulaşma hedefi taşıyan düşünmenin, amacına uygun şekilde iş görmesidir. Bu durumda mantık sanatının konu edindiği düşünme faaliyeti, epistemolojik bir metottur. İşte bu metotla insanlar, ilgili hususun sınırları çerçevesinde bir yargı ortaya koymaktadırlar. Ortak kabuller olarak belirlenen bu sınırlar, Aristoteles tarafından 'özdeşlik', 'çelişmezlik' ve 'üçüncü şikkın olanaksızlığı' olarak belirlenmiştir. Daha sonra bu üç ilkeye 'yeter sebep ilkesi' de eklenerek mantık ilkeleri dört kategori de ele alınmıştır. Düşünmeye dair ilkeler olan bu sınırlar, akıl ile ilgili olmaları hususuyla epistemolojik olarak bir belirleyicilik niteliğine sahip olmaktadır. Nitekim insanın en temel ve bastırılmaz hazzı, doğasında bulunan bilme arzudur. Bu arzunun giderilmesini sağlayıcı tek etken ise akıldır. Dolayısıyla akıl, mantıki ve epistemolojik yönden etkin bir role sahiptir.

Aristoteles açısından epistemolojik yönden "nedenleri bilme" (Aristoteles, 1996: 981b5) olarak ortaya konan akıl; mantıki yönden Yunanca logos kelimesinden türemiştir (Ross, 1995: 21). Akıl, bir şeyin nedenlerini ortaya çıkarmak suretiyle eğitici'dir. Sözelimi bir çocuk bardağı öğrenirken öncelikle bunun ne olduğunu ve ne işe yaradığının bilgisini birlikte edinir. Ne işe

yaradığını bilmeden öğrenme tam olarak gerçekleşmediği gibi ne olduğunu bilmeden de hep eksik kalacaktır. Dolayısıyla eksik bilgi, o şeyin zihinde tam olarak yer edinmemesine sebep olacaktır (Akyüz, 2021: 13). Şu halde akıl, bilginin sebeplerini ortaya çıkarmak suretiyle bilginin tamlığını sağlayıcı güçtür. Soyutlama yapan, kavrayan, kavramlar arası ilişki kuran, farkındalık oluşturan, çıkarımlar yapan akıl, tüm bunlar sayesinde düşünce üreten bir yeti olarak tanımlanmaktadır (Farabi, 1990: 29). Başka bir ifadeyle akıl, kavramlar üretmek ve bu kavramları birbiri ile ilişkilendirerek hüküm ortaya koymak yoluyla düşüncenin oluşumunu sağlamaktadır. Bu sayede akıl, bütün düşünce sisteminin zeminini temsil etmekte, bilginin öznesi niteliğini taşımaktadır.

Akıl, duylardan gelen verileri alır, soyutlamalar yapmak suretiyle genel kavramlar oluşturur. Bu kavramlar aracılığıyla çıkarımlar yapar. Aklın bu verileri alması, soyutlaması ve genellemesi aklın temel nitelikleridir. Akıl, bu temel ilkelere göre ilk bilgilerini oluşturur ve bu ilk bilgilerini, ilke ve öncül yaparak kavramlar ve yargılar ortaya koyar. Akıl bu kavram ve yargıların saklanması ile zihinde bir havuz oluşturur ve havuzdaki bu bilgilerden yararlanarak yeni çıkarımlar üretmeye, yeni kavramlar oluşturmaya devam eder ki yine bunları da havuza ekleyerek ilerler (Akyüz, 2021: 13). Dolayısıyla aklın düşünce üretme süreci bu şekilde devam etmektedir.

Akıl, varlığın hakikatini kavrayan, maddi olmayan ancak maddeye etki eden bir öz, varolandan formları soyutlayarak kavram haline getiren ve bu kavramlar arasında ilişki kurmak suretiyle önerme oluşturan, bu önermeler yolu ile de akıl yürütmeler kurabilen bir kuvvettir, yetidir. Aynı zamanda sadece yeti değil, akıl ilkelerinin bütün işlevlerini belirleyici kılan bir güçtür (Bolay, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1>). Akıl, kendisine ait bu ilkeleri doğrudan kavramaktadır. Zira bunlar 'muhabatında zorunlu kabul oluşturan' (İbni Sina, 2006: 136) öncüllerdir. Nitekim bu ilkelerin doğruluğundan şüphe etmek, Aristoteles'in ifadesiyle "insanın mantıksal kültür bakımından eksikliğini" (Aristoteles, 1996: 46) ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mantığın işlevsel gücü akıldır ve akıl, ilkeleri sayesinde insanların doğru eylemde bulunmasını, bilgiye ulaşmasını sağlamaktadır. Zira bilgi, kanıtlama sunabilirse hakikattir. Bir yargının kanıtlanmasını sağlayan unsurlardan biri de yargının akıl ilkelerine uygunluğudur. Nihai olarak akıl ilkeleri, bilgiye kanıt olması açısından epistemolojik değer yüküdür.

1. AKIL İLKELERİNİN EPİSTEMOLOJİK DEĞERİ

Akıl ilkelerini kullanmayan bir bilgi alanı söz konusu olamaz. Zira mantıklı gelmeyen ya da mantığa uymayanın doğru olarak kabul edilmesi olanaksızdır. Başka bir ifadeyle mantık açısından tutarsız olan bir düşüncenin doğru olamayacağı aşikârdır. O halde bir hükmün doğruluğu, mantığa uygunluğu ile ölçülür. Bu durumda mantık, "her türlü bilme olanağının ön koşulu" (Özlem, 2004: 60) dur. Zira mantık, kurallarına uyum sağlandığı takdirde zihni yanlıştan ve hatadan koruyan bir bilimdir ya da düşüncenin doğru olanını yanlış olanından, akıl yürütmenin geçerli olanını geçersiz veya bozuk olanından ayırma konusunda insana kurallar koyan bir alet ilmidir (Taylan, 1996: 10; Çüçen, 2004: 16-17; Çapak, 2015: 14-15). Bu nedendir ki mantık kurallarına uygun yapılmayan bir akıl yürütme sonucu elde edilen yargının güvenilir ve sağlam olmayacağı gibi bu yargının da bilgi olması olanaksızdır (Baba, 2018: 39). Nitekim "bilgi, gerçeklik hakkındaki duyusal izlenimlerimizin mantıksal bir düzenleme ile

işlenip biçimlendirilmesinin ürünüdür" (Özlem, 2004: 60). Buradan gerçekliğin kendisini mantığın konusu gibi anlamamak gerekmektedir. Gerçekliği konu eden disiplin ontolojidir. Mantığın buradaki vazifesi, gerçeklikten gelen bilgilerin düşüncede harmanlanması, işlenmesi ve biçimlendirilmesidir. Bu noktada epistemolojik açıdan mantığın amacının doğru düşünceden doğru düşünceler üretebilmek, düşüncüyü ileri düzeye taşımak ve kişiyi donanımlı hale getirmek olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bağlamda mantığın gerçeklikle bağlantısı, gerçekliği kullanmasında ortaya çıkmaktadır. Öyle ki gerçeklik hakkında bilgi elde etmek, mantık ilkelerini ve mantıksal düşünme formlarını kullanmaksızın olanaksızdır. İster bilimsel, ister felsefi olsun her türlü bilgi etkinliğinin mantıksal bir boyuta sokulması, bir önerme şekline dönüştürmesi, bir akıl yürütme formu içine yerleştirilmesi zorunluluğu vardır. Bu durumda mantığa başvurmadan gerçeklikle ilgili bir bilgi ortaya koymak ya da bir düşünce üretmek imkân dâhilinde değildir. Bu noktada mantık gerçeklik ilişkisi doğrudan bir ilişki değil dolaylı bir ilişkidir. Zira mantık, gerçeklik bilgisi aramaz, ancak mantık süzgecinden geçmemiş bir yargı da bilgi olarak tasdik edilmez (Özlem, 2004: 61). Bu süzgecin varlığı akıl ilkelerinin tezahürüdür.

Akıl ilkeleri, bilimin üstüne bina edildiği zorunlu kesin, mutlak aksiyomlardır (Barnes, 2002: 54). Dolayısıyla akıl ilkeleri bir önermenin ya da yargının doğruluk değerinin belirlenmesinde kullanılan temel ilkelerdir. Şu halde bir yargının doğru ya da yanlış olmağını veya onun belirli ya da belirsiz oluşunu ortaya koyan akıl ilkeleridir. Bu nedenle bu ilkeleri bilginin yargıyı sayabiliriz. Söz gelimi Aristoteles'in çelişik ve paradoksal yargıları kabul etmeyişi (Türker, 2002: 84) bu yüzdendir. Ona göre bu noktada kabul edilebilir olan, özdeşlik ilkesidir. Zira çelişik ve paradoksal yargılar, bir şeyin aynı anda ve aynı bakımdan o şey olmayışının da doğru olduğunu kabul etmektedir. Bu düşünceyle A, A olmayan ile özdeş olacaktır. Oysa mantıksal açıdan, sadece A, A'ya özdeş olabilir; A, A olmayana özdeş olamaz. Bu nedenle doğru kabul edilmesi zorunluluk taşıyan ilke, "A, A'dır" formunu taşıyan özdeşlik ilkesidir. Burada çelişik ve paradoksal yargıların ret edilip, özdeşlik ilkesinin kabulünün yargıda sağladığı doğruluk, tutarlı bir çıkarım oluşturabilme sürecidir. Zira ancak kendisi ile özdeş olan bir şey tutarlıdır (Menne, 2005: 79). Bu durumda tutarlılık için özdeşlik ilkesi gerekli ve zaruridir. Öyleyse akıl ilkeleri bilimsel yargıların tutarlılığının sağlanmasında temel dayanaktır. Bir şey, özdeşlik ilkesi gereğince o şey olarak belirlenmekte; çelişmezlik ilkesi gereğince diğer başka şeyler olamayacağı ve diğer şeylerden ayrı olduğu şeklinde belirli bir duruma getirilmektedir. Böylece özdeşlik ve çelişmezlik yasası gereğince, kendisi olarak tanınan ve zihinde diğer nesnelere farkı ortaya konan ve anlaşılacak şekilde ilgili, epistemik değeri olan bir hüküm ortaya konmaktadır. Üçüncü şikkın imkânsızlığı gereğince de, doğru ya da yanlış olduğu belirlenen bu şeyle ilgili yargı neticesinde, bu şey hakkında ya doğru ya yanlış bir bilgiden söz edilebilir. Görüyoruz ki esasında, akıl ilkeleri bir şeyin tanınmasını ya da epistemik anlamda bir yargının kesinliğinin bu ilkeler yoluyla sorgulanmasını sağlamaktadır. Bu ilkeler, Aristoteles'in ifadesiyle, "Var olan her şey hakkında doğru olan ve her türlü kanıtlamanın temelinde bulunan" (Aristoteles, 1996: 42) ilkelerdir. Dolayısıyla akıl ilkeleri, her türlü kanıtlamanın temeli olması bakımından doğru bilginin sağlayıcısı konumundadırlar. Her türlü kanıtlamanın temeli olan bu ilkeler, olağan şekilde zorunlu olarak doğru olmaları gerekir. Eğer bunlar zorunlu doğru değilse bir

kanıtlama görevi üstlenmeleri mümkün olmayacak ve diğer doğruların düşünülmesi ve formüle edilmesi olanaksız olacaktır. Zira bu ilkeler, ortaya konabilecek en genel ilke ve evrensel önermelerdir. Bu nedenle bütün doğrulardan önce doğru olarak vardılar, her şey için geçerlidirler ve her bilgiden önce gelerek onlarda zorunlu kınırlar (Hospers, 1956: 136). Dolayısıyla bu ilkeler tüm doğruları önceleyen zorunlu doğrulardır.

Pratik yaşamda bu ilkelerden başka ilkelerin kullanılması gerektiği ya da bu ilkelerin kanıtlanması gerektiğini düşünmek, yapılacak her türlü açıklamadan memnun kalmamak demektir. Sözelimi bir konuşmada konuşmacı, dünyanın bir filin üzerinde olduğunu söyler. Bunun üzerine seyirciler arasında bir kadın "fil neyin üzerinde" diye sorar. Konuşmacı "bir kaya" diye cevap verir. Bunun üzerine seyirci, "kaya neyin üzerinde, o neye dayanıyor" diye sorar. Konuşmacı, "başka bir kaya" diye yanıtlar. "O kaya neye dayanıyor" diye tekrar soran kadın seyirciye konuşmacı, "başka bir kaya ve bu sonsuza kadar böyle gider" diye cevap verir. Ne var ki kadın, aynı soruyu tekrar tekrar sormaya devam eder. En sonunda sinirlenen konuşmacı seyirciye, "bayan baştan aşağı kaya, baştan aşağı!" diye cevaplar. Ne var ki kadın seyirci burada belki de açıklamadan duyduğu memnuniyetsizliği hiçbir zaman tam olarak yenemeyecektir. Kanıtlamanın nihai ilkelerinin kendilerinin kanıtlanması gerektiği fikrini aşmadıkça, siz de mantıkla ilgili vardığımız sonuçlardan memnun kalmayabilirsiniz (Hospers, 1956: 130). Dolayısıyla bu örnekte olduğu gibi sanki başka bir kaya olmadan dünyanın havada asılı kalacağı korkusuna kapılan bu kadın seyirci gibi, mantık ilkeleri de kanıtlanmaksızın havada asılı ve desteksiz kalacağı korkusuna kapılabilir. Hâlbuki mantık ilkeleri, başka şeylerle kanıtlanabileceği gibi kanıtlanamaz. Zira bu ilkelerin kendinden başka bizi tatmin edecek başka bir kanıtı yoktur.

Bu ilkelerin epistemolojik olarak dile geriğine baktığımızda, bunların bilginin yargılayıcı gücü olduğu anlaşılacaktır. Özdeşlik ilkesi ile başlarsak, özdeşlik ilkesi "A, A'dır" şeklinde formüle edilmektedir ve epistemolojik olarak "bir önerme ya da yargı doğru ise doğrudur" şeklinde yorumlanmaktadır. Ontolojik olarak bu ilke, her türlü değişme ve başkalaşmaya karşı varolanların değişmeden kalan bir özünün olduğu düşüncesine salık vermekte ve formel mantığın temel ilkesi olarak kabul görmektedir. Zira bu ilke "hiç bir mantık sisteminin vazgeçemeyeceği bir ilkedir. Çünkü bu ilkeden vazgeçildiği takdirde ne düşünme, ne de sonuç çıkarma imkânı kalır" (Kahveci, 202: 235). Dolayısıyla akıl yürütmenin merkezi ve vazgeçilemez ilkesi özdeşlik ilkesidir.

Özdeşlik ilkesi ile ilgili en önemli tespit ilk olarak Parmenides (540-450) tarafından ortaya konmuştur. Parmenides için hakiki bilgiye ancak mantık sayesinde ulaşılabilir. Bu bilgi ise, sadece var olanın öğretilebileceğinin bilgisidir. Zira ona göre sadece var olan vardır, varolmayan yoktur ve hatta var olmayanın veya yokluğun düşünülmesi dahi imkânsızdır. Burada var olan yer kaplayan, cismani özelliğe sahip olandır. O halde Parmenides tarafından boş alanın varlığı ya da boşluk reddedilir. Ne var ki bir boşluğun ya da boş bir alanın varlığını kabul etmek demek, bir değişimin veya hareketin varlığını onaylamak demektir. Başka bir ifadeyle, bir boşluğun bulunması, orada hareket eden bir cismin de bulunması demektir. Dolayısıyla bütün evren varolan ile dolu olduğu için değişmez, bütün ve bölünemez bir varolan vardır (Capella, 1994: 146-147; Arslan, 1995: 122; Kranz, 1984: 83). O halde Parmenides için

varolan, dolu olanla, var olmayan ise yokluk ya da boşlukla özdeşleştirilmiştir. Bu durumda düşünülebilir olan şeyler de ancak varolandır; öyle ki varolmayan düşünülemez. "Zira yalnızca tek ve aynı şey düşünülebilir ve var olabilir" (Capella, 1994: 143; Arslan, 1995: 118). Bu noktada Parmenides düşünme ve varlığı aynı şey olarak kabul etmektedir. O halde onun için varlığı ya da düşünmeyi araştırmanın üç yolu bulunmaktadır: Varlık vardır, varlık var değildir, varlık hem vardır hem de var değildir. Burada varlığın var olmadığının araştırmasını yapmak imkânsızdır. Zira düşünmek ile var olmak aynı şey olduğu için, var olmayan ne tanınabilir, ne de bildirilebilir. O halde tek bir araştırma yolu vardır ki o da, var olmanın var olduğu, var olmamanın ise var olmadığıdır (Kranz, 1984: 81). Bu üç yolu mantık ilkeleri ile ortaya koyarsak; konuda var olanı yüklemde tekrarlamak: "varlık vardır", yani "A, A'dır" şeklinde özdeşlik ilkesine karşılık gelmektedir ki bu durum "yokluk yoktur" düşüncesi için de aynıdır. "Varlık var değildir" düşüncesi ise, konuda bulunanı yüklemde tasdik etmemek, yani "A, A değildir" demektir. "Varlık hem vardır hem var değildir" önermesi de, "A, A'dır ve A, A değildir" şeklinde ilk iki düşünceyi birleştiren bir önermedir. Şu halde mantıki açıdan son iki önerme özdeşlik ilkesine aykırı olması nedeniyle hakikati ifade etmemektedir. Bu durumda tek bir doğru vardır ki o da varlığın var olduğunu ortaya koyan birinci önermedir. İşte varlık araştırması yolu ile özdeşlik ilkesinin zemini Parmenides'le bu şekilde ortaya konmuştur.

Bu bağlamda Parmenides üç imkânın varlığından söz etmektedir:

- 1- Varolan vardır
- 2- Varolmayan vardır
- 3- Varolan ve varolmayan vardır.

Bunlardan ikinci ile üçüncü çelişiktir. Zira varolmayan hem var olup hem var olmaması düşünce açısından mantıksızdır. Bu durumda geriye tek bir imkan kalıyor ki o da "varolan vardır" (yani A, A'dır) formel yargısıdır. Burada düşünce varlığı kavramakta, varolan ile düşünce özdeş olmaktadır. Bu nedenle bu ilke, ontolojik bir kesinliğe sahip olmaktadır. Böylece düşüncenin kendisine gelen verileri birleştirmek, özdeşleştirmek görevi, varlığın da bir karakteri olmaktadır. Burada Parmenides için tek değerli doğru kuramının¹ ve bu doğrunun varlıkla özdeş, statik, homojen, durağan bir bütünlüğü söz konusudur. Bu da doğruluğun uyuşimsal olduğunu bize vermektedir. Başka bir ifadeyle bir yargı ya da ifade gerçeğe uygunsuzsa doğrudur. Ne var ki bu doğruluk, duyum yolu ile değil doğru düşünme yolu ile sağlanmaktadır. Burada doğru düşünme ise özdeşlik ilkesine aittir, yani uyulaşım, özdeşlik ilkesi ile sağlanmaktadır. Eğer düşünme, varlıkla ilgili ifadeleri zorunlu olarak geçerli kılıyorsa bu,

¹ Burada tek değerli doğru kuramından kasıt, sadece düşünme ve mantıksal çıkarımlarla olan formel bakış açısıdır. Söz gelimi iki değerli mantık ve iki değerli bilgi kuramı söz konusudur ve bunlar birbirinden farklı şeylerdir. İki değerli mantıkta doğru ve yanlış olmak üzere iki değerden söz edilirken; iki değerli bilgi kuramında olgusal doğruluk dediğimizi, duyular yoluyla kavranan, yani deney ve gözlem sonucu elde edilen bilgidir. Diğer bilgi kuramı ise rasyonel doğruluk dediğimiz aklın düzenleyici unsurları ile ortaya konan, mantıksal çıkarımlarla elde edilen doğruluktur.

özdeşlik ilkesini sağlıyor ve doğru düşüncedir demektir (Heinemann, 1990: 179). Dolayısıyla özdeşlik ilkesinde doğruluk, formel olarak varlığın özdeşliği ile elde edilmektedir.

Özdeşlik ilkesinin tutarlı olmadığı yönünde eleştiriler de söz konusudur. Bu eleştiriler şu yöndedir: A, A'dır gibi bir önerme bazen A olmayabilir veya A, B'ye dönüşebilir. Başka bir ifadeyle "bir önerme doğru ise doğrudur" ifadesi bir önerme bazen doğrudur bazen yanlıştır, bugün doğrudur yarın değişebilir ve yanlış olur şeklinde düşünölmeye müsaittir. Söz gelimi hava bulutludur önermesi şimdi doğrudur ancak bir zaman sonra hava değişir ve yanlış olur şeklinde eleştirilmektedir. Ancak bu eleştiride gözden kaçan bir şey var ki o da, bu şekildeki önermelerin tam olmadığıdır. Dahası "hava bulutludur" gibi bir ifade önermeden ziyade önerme kalıbıdır. Bir ifadenin tam bir önerme niteliği taşıması için kesin olarak o ifadede yer ve zaman belirtilmelidir. Nitekim zaman ve mekan belirterek, 21 Mart 2021 İstanbul'da saat 13.45'te havanın bulutlu olduğunu ifade edersek bu, belli bir doğruluk değerine sahip önerme olur ve "21 Mart günü İstanbul'da saat 13.45'te hava bulutludur" önermesi bugün doğru yarın yanlış olamaz (Yıldırım 1976: 253).

Empiristler mantık yasalarının saf ve basit totolojiler olduğunu savunmaktadırlar. Rasyonalistlerin bu düşünönceye karşı cevapları şu şekildedir: Pekâlâ isterseniz onlar totoloji olsunlar; ama onları böyle adlandırmak ve öylece bırakmak, onların gerçek önemini bize unutturur. Onlar bazı totolojilerin yaptığı gibi sadece sözlü uzlaşımları ifade etmezler. Bize bu dünya ve tüm olası dünyalar hakkında önemli gerçekler verirler. Teleskoplarımızın göreceği en uzak galaksinin ötesinde hangi koşullar hüküm sürerse sürsün, eğer orada bir A nesnesi varsa, o zaman A'nın A olduğunu ve A'nın A'dan başka bir şey olmadığını biliriz. Bu kesinlikle bir gerçekliğin temel yasasıdır. Diyelim ki tutmadı! O zaman ne bilim ne de başka bir insan girişimi mümkün olmazdı. Neyse ki geçerli: "her şey neyse odur." Bu belki de tüm gerçekliğin en temel yasasıdır - en azından diğerleri için olmazsa olmazdır (Hospers, 1956: 135). Dolayısıyla özdeşlik ilkesi yeni bilgi vermeyen totolojik bir ifade kabul edilip bir kenara bırakılırsa bilgi ortaya çıkan temel yok sayılmış olacak, bu ilkenin önemi ortadan kaldırılacaktır. Zira özdeşlik ilkesi bir şeyin bilinmesinin ön koşuludur. Bu ilke, pratik hayatta hepsinden önce kullandığımız temel yasadır. Bir kafeye gidip sipariş ettiğimiz lattenin yerine gelen çayın, latte olmadığını kavramaktır. Nitekim lattenin latte olmadığını bilmemek gelen çayın latte olduğunu sanmaktır. O nedenle özdeşlik ilkesi varlığın tanınmasını sağlayan temel ilkedir. Başka bir ifadeyle biz bilgi ortaya koyarken aynı zamanda bir tanımlama, bir açıklama ortaya koyarız. Bu tanımladığımız ya da açıkladığımız da varlığa karşılık gelen herhangi bir şeydir. O halde varlığın kendisini bilmeksizin onun hakkında açıklama ortaya koymak olanaksızdır.

Nihayetinde bu ilke, zihnin doğru düşünmesi için uyması gereken temel ilkedir. Bu ilke, salt bir totoloji olarak görülmemelidir. Zira diğer ilkelerin uygulanabilmesi, ancak bu ilkenin uygulanması ile mümkündür. Başka bir ifadeyle özdeşlik ilkesini kavramayan bir zihin için çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkeleri de kavranmaz olacaktır (Emiroğlu, 2009: 16). O halde diğer ilkeleri uygulamak ve bilgiye ulaşmak isteyen zihin bu ilkeye uymak zorundadır.

Çelişmezlik ilkesi, "A, A olmayan değildir" şeklinde formüle edilmekte ve "bir yargı aynı zamanda ve aynı bakımından hem kendisi hem değil olabilir" şeklinde tanımlanmaktadır.

Aristoteles'in ifadesiyle, "Aynı niteliğin aynı şeye aynı zamanda ve aynı bakımdan hem ait olması, hem de olmaması imkânsızdır" (Aristoteles, 1996: 46). "Aynı niteliğin aynı şeye aynı zamanda ve aynı bakımdan hem ait olduğu, hem de olmadığını düşünmek, insanın aynı zamanda ve aynı bakımdan birbirine karşıt niteliklere sahip olması demektir ve bundan dolayı da imkânsızdır" (Aristoteles, 1996: 46). Öyleyse bir şeyin o şeye hem ait olduğu hem olmadığı aynı ölçüyle doğru olarak kabul görülemez. Başka bir ifadeyle, epistemolojik olarak, "bir yargı hem doğru hem yanlış olamaz." Şu halde bu ilkenin dayanağı tutarlılıktır. Zira tutarlı olmayan, kendi içinde çelişiklik ihtiva eden bir yargıyı bilgi kabul etmek mantıksal düşüncenin gereği değildir.

Empiristler çelişmezlik yasaının totoloji olduğu, yani yeni bilgi vermediğinde ısrar etmektedirler. Zira "bu, hem masa, hem masa değil olamaz" ifadesi bu masa hakkında veya genel olarak masalar hakkında bilgi vermez ve yine "Bu hem köpek hem de köpek değil olamaz" ifadesi de aynı şekilde bu köpek veya genel olarak köpekler hakkında bilgi vermez. Dolayısıyla empiristler için çelişmezlik yasaı gibi bir ilke tamamen içerikten yoksundur. Bu yasa, bu dünyadaki veya başka bir dünyadaki hiçbir şey hakkında hiçbir şey söylemez. Oysa bu formülasyon yanıltıcıdır. Çünkü bir durumda cümlede "masa" kelimesi kullanıldığı ve diğer durumda da "köpek" kelimesi kullanıldığından ifadelerin köpekler ve masalar hakkında olduğu yönünde yanlış bir düşünceye yönlendirilebilirsiniz, fakat bu bir yanılsamadır. Bu ifadenin ortaya çıkardığı tek şey, "değil" kelimesinin kullanımıyla ilgili sözlü bir uzlaşımır. Herhangi bir grup şeyi alın, onlara A deyin; o zaman bu grubun dışındaki şeye A-olmayan denilecektir. Bu kozmik bir gerçek değil, sadece "değil" kelimesini kullanmamızın bir açıklamasıdır. Çelişmezlik yasaı aslında bazı şeylere A demenin, onları A-olmayan olarak adlandırmaktan kaçınmak olduğunu söyler, çünkü "A-olmayan", A'nın kapsadığı alanın dışındaki her şeye verdiğimiz etikettir (Hospers, 1956: 136-137). Dolayısıyla bu ilkenin formu bu kadar net ve açıktır.

Bu bağlamda bu yasanın geçersizliği savunanlara göre, bir şey hem kendisi hem değili olabilir. Söz gelimi tohum, şimdi tohumdur ama ekilip dikildikten sonra bir ağaç bir çiçek olabilir. Yine su, şimdi sudur ancak bulunduğu yerin soğumasıyla (hava şartların değişmesiyle) birlikte buz olabilir. Dolayısıyla tohum, hem tohum hem çiçek ya da ağaç; su, hem su hem buz olabilmektedir. Bu nedenle bu ilkeye karşıt olanlara göre, bu ilkenin epistemolojik bilgi ortaya koyması ve bu bilginin geçerliliği olanaksızdır. Ancak burada gözden kaçan şudur ki, tohum belli bir zaman sonra ağaç ya da çiçek olmaktadır. Su, belli bir koşulda ya da şartlar değiştiğinde buz olmaktadır. O nedenle bu ilkeye karşıt görüşlerin kanıtlamak için ortaya sürdükleri argümanlar temelsizdir. Onlar zaman ve şart kavramlarını göz önünde bulundurmamaktadırlar. Burada yapılması gereken ilkenin tanımının tam olarak anlaşılmasıdır. İlke, "bir şey aynı anda ve aynı koşullar altında hem kendisi hem değili olamaz" demektir. O nedenle her sözün itibarını iyi vermek gerekmektedir. Doğru anlaşıldığında bu ilkenin şüphe götürür bir yönü olmadığı ve doğrudan doğrunun kendisi olduğu anlaşılacaktır.

Karşıt görüşlerin aksine Aristoteles, bu ilkenin kanıtlanmasına ihtiyaç duymamaktadır. Zira bunu kanıtlamaya çalışmak demek, onun için, mantıksal bir eksikliğin tezahürüdür. Her şeyin bir kanıtının olacağını düşünmek, sonsuz doğru bir geriye gidiştir ki bu, tatmini imkânsız bir

talepte bulunmaktır. Ayrıca kanıtı ihtiyaç duymadan, doğrudan bilinebilen şeyler de vardır ve bu şeylerden biri de çelişmezlik ilkesidir. Bu yasaı sözle inkâr etmek mümkün ise de düşüncenin kendisi ile inkâr edilmesi olanaksızdır. Zira düşüncenin kendisinden şüphe edilmesi imkânsızdır. Bu yasanın kabulü için yapılacak şey, 1) bu ilkeyi inkâr edenleri, bunu inkâr ederken doğru kabul ettiklerini göstermek suretiyle onları çürütmek 2) bu ilkeyi inkâr etmek için ortaya konan nedenlerin yetersizliğini göstermektir (Aristoteles, 1996: 46).

Bu iki durumu gerçekleştirebilmek ve muhatabı bu ilkenin su götürmezliğine ikna etmek istiyorsak, öncelikle bunun için muhatabın tartışmaya açık olması gerekmektedir. Eğer muhatap karşımızda bir şeyler söylemeksizin duruyorsa, tıpkı bir bitkiyi ikna etmeyi sanmayacağımız gibi, onu da ikna etmeyi beklememeliyiz. Bu durumda ondan herhangi bir önerme dile getirmesini isteyemeyiz; ancak tek bir sözcük söylemesini isteyebiliriz. Örneğin 'insan' kelimesini söylemesini istediğimizde, eğer bu kelimeyi söylerse, muhakkak ki onunla tek bir şeyi; insan olmanın belli bir şey olduğunu belirtmiş olacaktır. Böylelikle o, insan olmanın, esasında "insan olmayan" olmadığını gizil olarak ifade etmiş demektir. Bu durumda o, çelişmezlik ilkesinin doğruluğunu kabullenecektir. Zira bu ilkenin doğrulundan şüphe etmesi onun için tutarlı olsaydı hiçbir şekilde ağzını açmaması gerekirdi. Dahası çelişmezlik yasaını inkâr etmek, dış dünyada var olan tüm ayrımları ortadan kaldırmak anlamına gelmektedir. Söz gelimi bir insan aynı zamanda insan değilse, bir gemi de olmayacaktır. Zira insan ile insan olmayan arasında, insanla gemi olmayan arasında olduğundan çok daha fazla karşıtlık söz konusudur. Dolayısıyla eğer çelişmezlik ilkesi doğru değilse, insan aynı zamanda bir gemidir ve nitekim bir şey aynı şekilde başka herhangi bir şeydir (Aristoteles, 1996: 4647).

Bu bağlamda çelişmezlik ilkesi formel anlamda, bir şeye o neyse onu söylemek, o şeyin dışındakileri o değil saymaktır. Ancak bunun içeriğine baktığımız zaman bir şeyin o olduğunu, o şeyin dışındakilerin o şey olmadığını ortaya koyarak o şeyin diğer şeylerden ayrımına açıklık kazandırmaktır. Nitekim bir şeyi tanımak bilmek için, onun diğer şeylerden ayrılığını da bilmek gerekmektedir ki bunu bize sağlayan çelişmezlik ilkesidir.

Üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesi ise, "bir şey ya A'dır ya A olmayandır üçüncü bir olanak söz konusu olamaz" şeklinde ifade edilmekte ve epistemolojik olarak "bir yargı ya da önerme ya doğrudur ya yanlıştır üçüncü bir durum yoktur" şeklinde yorumlanmaktadır.

Bu ilke, A olmayan her şeyin A olmadığını belirtir, böylece kesinlikle her şey A ve A olmayan şeklinde iki sınıfa dâhil edilir. Zira üçüncü bir olasılık yoktur, ne A ne de A olmayan hiçbir şey yoktur (Hospers, 1956: 137).

Bu ilkeye yönelik üçüncü bir halin olabileceği yönünde itirazlar yapılmaktadır. Zira bu ilke, "bir şey ya sıcaktır ya soğuktur üçüncü bir imkân yoktur", "kapı ya açıktır ya kapalıdır üçüncü bir olanak yoktur", "elbise ya siyahtır ya beyazdır üçüncü bir durum yoktur" örnekleri yönünden anlaşılmalı ve sıcak ve soğuk arasında ılık, açık ve kapalı arasında aralık, siyah ve beyaz arasında gri mevcut bulunduğu için üçüncü bir olanak var olmakta bu nedenle bu ilkenin bilgi değeri bulunmamaktadır şeklinde karşı çıkılmaktadır. Oysa bu ilkenin ortaya koyduğu şey, bir şey ile olumsuz (soğuk-soğuk olmayan) arasında üçüncü bir olanağın olmadığıdır. Zira soğuk, soğuktur; soğuk olmayan, soğuk olmayandır. Fakat soğuk olmayan, hem sıcak olmayı hem de

ılık olmayı içinde barındırmaktadır (Öner, 1999: 84). Bu durumda bir şey ya kendisidir ya da kendisi dışında başka herhangi bir şeydir ki başka olanak ihtimali değildir. Burada aranması gereken tamlık özelliğidir. Nasıl ki çelişmezlik ilkesinde bir tutarlılık beklenirse, üçüncü şıkkın imkansızlığı ilkesinden de tamlık beklenir. Bu ilkeye göre ya A ya da A olmayandan birinin doğru olması gerekir. İkisi birlikte doğru olması söz konusu olamaz. O halde tamlık özelliğinin sağlanabilmesi için, önermelerden yalnız ve sadece birinin doğru ve kanıtlanabilir olması gerekmektedir (Yıldırım 1976: 225). Belirsizliği ortadan kaldıran bu ilke ile birlikte bilginin ontolojik sistemi kurulmuş olmaktadır.

Aristoteles'in ortaya koyduğu bu ilkeler dışında Leibniz (1647-1716) tarafından mantığın temel ilkeleri olan akıl ilkelerine eklenen bir diğer ilke ise yeter sebep ilkesidir. Her şeyin bir sebebe binaen ortaya çıktığını savunan bu ilkenin epistemolojik savunusu; bilgi, özne ile nesnenin uyumu veya söylenilenin gerçekliğe tekabül etmesidir. Dolayısıyla dile gelen her şey doğru olmak, yani gerçeklik düzleminde sebebini bulmak zorundadır (Köz, 2003: 21). O halde doğruluğun kriteri, ortaya dökülen yargının sebeplerinin mevcut olmasıdır. Bu ilke, Aristoteles'in bilmeyi, nedenleri bilmek ya da kavramak olarak tanımlamasının vücut bulmuş halidir.

Bu ilke, koşullar bilinirse, yani nedenler bilinirse gelecekteki olayların da bilinebileceğini, bir önermenin doğruluğunun başka bir önermeye bağlı olduğunu, yeterli neden sağlanmışsa her yargının doğru her olayın mevcut olduğunu ya da tersi şekilde yeterli neden ya da koşul olmadıkça hiçbir yargının doğru, hiçbir olayın mevcut olmadığını savunmaktadır. Başka bir ifadeyle bu ilkeye göre, bir yargının doğruluğu, yeterli nedenin varlığına bağlıdır.

Mantığın bu ilkelerini Amerikalı filozof John Hospers, "pragmatik gerekçelendirme" olarak adlandırmaktadır. Ona göre bu ilkelerin inkârının kendi kendini aptallaştırdığını ve gerçekten de tüm söylemleri imkânsız hale getireceğini gösterebiliriz. Örneğin, birisinin bu nesnenin bir kutu olduğunu söylediğini ve sonra aynı nefeste onun bir kutu olduğunu reddettiğini varsayalım. "Bu kutu bir kutu değil!" O zaman şöyle diyebiliriz: "Ama cümlemin ilk iki kelimesinde bunun bir kutu olduğunu kabul etmediniz mi? Kutu olmadığını söylersen ona nasıl kutu diyebilirsin? Cümlemin sonu, başlangıcı yalanlıyor! İfaden kendi içinde çelişkili" "Peki, kendiyle çelişmenin nesi var?" "Kendiyle çelişki, kendi kendisiyle çelişkidir, değil mi?" "Evet." "Öyleyse S, S'dir ve nihayetinde en azından bir mantık yasası (Özdeşlik Yasası) geçerlidir! Ve bu hem kendi içinde çelişki, hem de kendi içinde çelişki değil olamaz, değil mi?" Ve böyle sonunda mantık yasalarını kabul edene kadar devam eder (Hospers, 1956: 130). Dolayısıyla bu ilkeler, kendileri kanıt niteliği taşıyan ve kendilerinin kanıtlanmalarına ihtiyaç duymayan evrensel doğrulardır. Doğruluğun bizatihi taşıyıcıları olup çürütülmeleri imkânsız olan yargılardır. Söz gelimi, A, A'dır önermesini doğruluğunu çürüttüğünü düşünen ve böylece onu inkâr eden birini düşünelim. Bu kişi haliyle inkârının doğru olduğunu düşünmektedir. Bu durumda bu kişinin "inkârı doğruysa, inkârı doğru mudur?", kişinin buna vereceği cevap "evet" olacaktır. Bu cevapla birlikte çıkan sonuç o zaman, A, 'A'dır önermesidir. Böylece kişi inkâr eyleminde özdeşlik ilkesini kabul etmiş olacaktır. Dolayısıyla kişi, bu ilkeyi kabul etmeksizin az önceki ortaya attığı önermeleri bile ifade edemezdi. Başka bir deyişle, bu yasayı üstlenmeden hiçbir şey iddia edemezdi, hatta yasanın kendisini inkâr bile edemezdi. O nedenle açık ve nettir

ki mantık ilkelerinin inkârı kendi kendini aptallaştırmaktır. Mantıklı düşünce üretmek, mantıklı adım atmak ve mantıklı sonuçlar elde etmek isteyen birinin yapacağı ilk iş, ta en başta bu ilkeleri kabul edip öyle bir uğraşıya girişmesidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Mantık, doğru düşünmenin ilke ve kanunlarını ele alan bir disiplindir. Bu ilke ve kanunların temelini özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin olanaksızlığı ve sonradan eklenen yeter sebep ilkesi oluşturmaktadır. Bilgi bu ilkeler ile kesinliğe ulaşmakta ve bilgi adını almaktadır. Zira bu ilkeler, bilginin kanıtlayıcı unsurlarıdır veya doğruluğun gerekçeleridirler. Bu noktada her disiplin bir bilgiye, bir akıl yürütme süreci sonrası ulaşır. Eğer akıl yürütme geçerli ise ortaya çıkan sonuç da tutarlı olacak ve doğruluk değerine sahip olacaktır. Başka bir ifadeyle elde edilen bilgi, eğer mantık kural ve ilkelerine tabi olmak suretiyle yapılan bir akıl yürütme ile gerçekleşmiş ise gerçek bilgidir. Zira düşünme eylemi, eğer akıl ilkeleri ile uygunluk gösteriyorsa doğru, tutarlı, mantıklı ve çelişkisiz düşünülmüş demektir ki bu yolla ortaya konan her türlü mantıksal açıklama, sağlam ve güvenilir bir bilgi mahiyetini taşıyacaktır.

Mantıksal bilginin öne çıkan açıklamalarının, sıradan akıl yürütme ile çelişme göstermemesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle bir mantıksal ilkeyi bilmek, çıkarım yapma ya da geçerli bir akıl yürütme eğilimine sahip olmak demektir. Dolayısıyla mantığın bel kemiği olarak kabul edilen kıyasın veya akıl yürütmelerin mantıksal bir sonuç oluşturması akıl ilkelerinin varlığına ve kavranmasına bağlıdır. Zira akıl ilkelerine aykırı ortaya konan her hangi bir düşüncenin mantıklı olmağından bahsedilemez. O nedenle mantık, doğru akıl yürütmenin yol ve yöntemlerini vermekte, zihnin düşünme eylemi sırasında hataya düşmesini engellemek için ihtiyaç duyduğu kural ve kaideleri sunmaktadır. Bu düşünceyle münhasır şekilde mantık, kurallarına riayet edildiğinde zihni hatadan, yanlış düşmekten koruyan bir sanat olmaktadır.

Mantığın kurallarına gereği şekilde riayet edildiğinde kişinin kendisinin tutarsız, çelişkili bir düşünceye sahip olmayacağı ve sağlıklı bir akıl yürütme yapmayacağı gibi, karşısındakinin de tutarsız, çelişkili, bozuk düşüncelerini ve geçersiz akıl yürütmeleri tespit edebilir. Öyleyse sağlam ve güvenilir bir düşünce ve bilginin ortaya konulabilmesi ve sağlıklı iletişim kurulabilmesi için bu ilkelere uyma zorunluluğu vardır. Zira bu ilkeler, her türlü bilgi ve doğru düşüncenin kural koyucu yasalarıdır. Bu yasalara uymayan her türlü düşünce, sakat ve her zihin hastalıklıdır. Dolayısıyla bu yasalar, sağlıklı zihne sahip olanların üzerinde görüş birliğine vardığı zorunlu doğrulardır ve açıktır ki mantığın ilkeleri, doğru bilginin ölçütüdür. Bu ilkeler kanıtlanmaya gereksinim duyulmayan, aklın doğrudan kavradığı, doğruluğu için başka bir kanıtın varlığına ihtiyaç duyulmayan ilkelere dir. Bu ilkelerin doğruluğundan şüphe etmek, onları inkâr etmek, onlara karşı çıkmak mantıksız bir zihnin tezahürüdür.

Gelinen bu noktada insan zihninin varlığı tanıma, anlama bilgiye ulaşma sürecinde akıl ilkelerine gereksinim duyduğu aşikârdır. Zira akıl, bir tekabülîyet ilişkisi gereği, insanın varolanı anlama ve kavrama uğraşısında bütün dış dünyadan gelen verilerin toplandığı ve bir anlama süzgecine tutulduğu yerdir. Dolayısıyla bu süzgeçten geçmeyen hiç bir şey, insan için varlık dünyasında yer bulamamaktadır. Zira insan için var olan algılarına gelendir. Henüz algısı edinilmemiş olan, insan için henüz tanınmamış, bilinmemiş olandır ki onun bir varlık olarak

hüviyeti yoktur. Bu durumda insanın var olmayan hakkında bilgi edinmesi söz konusu değildir. Zira insan, algılamadığını tanımaz; tanımadığını anlamaz, kavramaz, anlamlandıramaz; anlamlandırmadığını da kavramlaştırılmaz. Kavram oluşturamadığı noktada kavramlar arası ilişki kurarak bir önerme ve bu önermeler arası ilişkiler yoluyla bir akıl yürütme gerçekleştiremez. Hal böyle olunca bilgi denilen şeyin ortaya çıkması da olanaksız hale gelir. Tüm bunların var oluşa gelmesi akıl ilkelerinin tatbik edilmesi ile mümkündür. O halde akıl ilkelerini kullanmaksızın genel yargılardan söz etmenin ve dolayısıyla doğru bilgi ortaya koyma olasılığı bulunmaz. Bu noktada son olarak akıl ilkeleri mantığın temel ilkeleri, düşünmenin kanunu olması yanında varlığın tanınması açısından varlığında bir kanundur ve bilginin temel taşıdır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, T. (2021). *Aklın İlkeleri ve İlk Bilgileri*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Arslan, A. (1995). *İlkçağ Felsefe Tarihi I*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Baba, C. (2018). Bilgi Bağlamında Doğruluk ve Mantık İlişkisi. *Doğruluk Üzerine* içinde. Ed. Murat Kelikli. ss. 35-75. Ankara: Elis Yayınları.
- Barnes, J. (2002). *Aristoteles (Düşüncenin Ustaları)*. Çev. Bahar Öcal Düzgören. 2. Basım. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Bolay, S. H. Akıl. *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1>, Erişim Tarihi: 18.08.2021.
- Capella, W. (1994). *Sokrates'ten Önce Felsefe I*. Çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çapak, İ. (2015). *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çüçen, K. (2004). *Klasik Mantık*. Bursa: Asa Kitapevi.
- Emiroğlu, İ. (2009). *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları.
- Farabi (1990). *Mantığa Başlangıç*. Mübahat Türker-Küyel, Farabının Bazı Mantık Eserleri içinde. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını-sayı: 31.
- Heinemann, F. (1990). Bilgi Kuramı. *Günümüzde Felsefe Sorunları* içinde. Çev. Doğan Özlem. İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Hospers, J. (1956). *An Introduction to Philosophical Analysis*. Routledge and Kegan Paul.
- İbn Sina, (2006). *II. Analitikler Burhan*. Çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Kahveci, K. (2002). Aklın İlkelerine Ontolojik ve Epistemolojik Bir Yaklaşım. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, 2(3), ss.231-242.
- Kranz, W. (1984). *Antik Felsefe*. Çev. Suad Y. Baydur. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Köz, İ. (2003). *Mantık Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları.
- Menne, A. (2005). *Mantığa Giriş*. Çev. Lokman Çilingir. Ankara: Elis Yayınları.

Öner N. (1999). *Felsefe Yolunda Düşünceler*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Özlem, D. (2004). *Mantık*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Ross, S. D. (1995). *Aristotle*. with an introduction by John L. Ackrill, 6.basım, Routledge, NY.

Taylan, N. (1996). *Mantık Tarihçesi Problemleri*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları.

Türker, S. (2002). *Aristoteles, Gazali ile Leibniz'de Yargı Mantığı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Yıldırım, C. (1976). *100 Soruda Mantık El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.